

УДК 347.191.1

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.1.29>**Валентина Жорнокуй,**

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності
Харківського національного університету внутрішніх справ

ВИНА ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ: СУЧАСНИЙ СТАН УЧЕННЯ

У статті розглядаються питання вини юридичної особи як елемента складу цивільного правопорушення. Сучасний стан цивілістичної доктрини дозволяє усі висловлені погляди щодо розуміння вини звести до психологічної та поведінкової теорії. Вина юридичної особи як суб'єкта цивільної відповідальності може проявлятися у формі: вини її органі; вини її учасників; вини її працівників чи посадових осіб, які не є органами юридичної особи і виконують свої трудові функції.

Активно обговорюється питання розширення відповідальності учасників юридичних осіб (особливо це стосується підприємницьких товариств) за рахунок покладення на них додаткової (субсидіарної) відповідальності як наслідок завдання самій юридичній особі та її кредиторам збитків внаслідок прийняття заздалегідь помилкових рішень. Не позбавлене актуальності й питання притягнення до відповідальності посадових осіб за боргами юридичної особи.

Перетворення юридичної особи в одного з головних учасників майнового обороту сприяє знеціненню критерію вини як необхідної умови цивільно-правової відповідальності, оскільки постало питання чіткого встановлення особи, яка вчинила протиправні дії (бездіяльність). Встановити ж таких осіб часто буває досить складно або неможливо. Проте навіть якщо ці особи і визначені, вони, за загальним правилом, не несуть майнову відповідальність перед особою, якій завдано шкоду. Вони будуть відповідати перед юридичною особою за порушення своїх посадових, трудових обов'язків. Має місце свого роду трансформація відповідальності юридичної особи у відповідальність її посадових осіб і працівників. При цьому виникає питання про винуватість відповідних фізичних осіб, але вже в іншій площині.

Зроблено висновок, що напрацювання єдиного розуміння вини організації є неможливим через те, що у різних законодавчих актах використані різні концепції, що перешкоджають єдності вирішення питань правозастосовної практики, а також ускладнюють процес сприйняття вини як загальної умови юридичної відповідальності для юридичних осіб.

Ключові слова: юридична особа, вина, цивільно-правова відповідальність, протиправна поведінка, розумність, добросовісність.

Постановка проблеми. Нині вчені-правники не піддають сумніву той факт, що, будучи суб'єктом цивільного права, юридична особа має здатність самостійно нести цивільно-правову відповідальність, що закріплено у ст. 96 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Право надає юридичній особі певну сферу діяльності, визначає для неї мету і відкриває можливості для її досягнення, відповідно, ця мета може досягатися як правомірними, так і протиправними способами та засобами. Наділення організації правами та обов'язками невідворотно тягне можливість зловживання правами і невиконання обов'язків, що перешкоджає здійсненню прав та досягненню інтересів інших учасників цивільних правовідносин.

Відомо, що цивільно-правова відповідальність суб'єкта, у тому числі і юридичної особи, настає за умови наявності сукупності обставин (підстав, умов), що отримали назву складу цивільного правопорушення,

у якому вина є одним з елементів¹, необхідних для покладення цивільно-правової відповідальності, якщо інше не передбачено законом. Питання розуміння сутності вини, а точніше теоретичного обміркування цієї категорії щодо юридичних осіб, викликало широку дискусію серед юристів. Однак єдиної загальновизнаної відповіді на вказане питання немає й дотепер.

Метою статті є окреслення наявних підходів до розуміння вини юридичної особи та визначення доцільності її включення до складу цивільного правопорушення.

Аналіз останніх досліджень. Вивченню правової природи та сутності вини як елемента складу цивільного правопорушення свої праці присвячували різні вітчизняні та закордонні науковці, зокрема:

¹ Існує думка, що основою у цивільному правопорушенні є вина [1, с. 211].

Б. С. Антимонов, В. А. Белов, С. М. Братусь, О. С. Йоффе, Б. П. Карнаух, Г. К. Матвеев, О. О. Отрадна, В. Д. Прима, М. М. Сібілов, М. М. Хоменко та ін.

Виклад основного матеріалу. Юридична відповідальність за чинним законодавством України ґрунтується на загальному принципі вини, відповідно до якого остання є необхідним суб'єктивним елементом складу правопорушення й умовою настання відповідальності, якщо інше не передбачено законом. Однак питання про поняття і значення вини у складі цивільного правопорушення залишається дискусійним [2; 3; 4]. Обговорюються три головні проблеми: 1) чи слід визнавати винуватого обов'язковою суб'єктивною умовою цивільно-правової відповідальності, або для її покладення досить факту порушення зобов'язання або завдання шкоди; 2) яку теорію (теорію поведінки або психологічну теорію) розуміння вини варто використовувати у складі цивільного правопорушення; 3) якою є природа вини юридичної особи.

Ніколи не зайве поглянути критично на ті, здавалось би, безспірні висновки, які з року в рік запозичаються одним автором у іншого, створюючи тим самим картину панівної думки [5, с. 36]. У зв'язку з указаною тезою варто звернути увагу на основні положення теорій вини, що домінують у цивілістиці.

Аналіз цивілістичної доктрини дозволяє усі висловлені погляди щодо розуміння вини загалом звести до двох концептуальних підходів. Перший (*психологічний*) – становлять погляди тих вчених, які розуміють винуватого як «психічне ставлення особи до своєї проти-правної поведінки». Таке розуміння вини може бути застосоване як до фізичних, так і до юридичних осіб (М. М. Агарков, О. С. Йоффе, І. С. Канзафарова, Г. К. Матвеев, В. А. Ойгензіхт та ін.). Наведений підхід отримав низку критичних зауважень, оскільки говорити про «психічне ставлення» юридичної особи щонайменше некоректно. Через це аргумент «від юридичної особи» у вітчизняній і в зарубіжній літературі – мало не найпоширеніший закид проти психологічної теорії [6, с. 55; 7, с. 15]. Однак, на думку прихильників психологічного підходу, діяльність юридичної особи так чи інакше виражається через дії людей (рішення органів, правочини представників, дії учасників і працівників), психічне ставлення яких до вчинення (невчинення) юридично значущих дій і слід визнавати змістом вини юридичної особи.

В юридичній літературі зазначається, що головний недолік психологічної теорії вини полягає у тому, що, визначаючи винуватого

як психічне ставлення, її представники фактично отожднюють поняття вини як правової категорії з поняттям вини, як воно розуміється у психології, тобто імплементують взяті з психології поняття вини-емоції (ставлення) з притаманним йому суб'єктивізмом у категоріальний апарат правової науки. Інакше кажучи, формулою «вина – це психічне ставлення до скоєного» поставлено знак рівності між виною *juris* і виною *psychological*, але, як зауважує Б. П. Карнаух, психологічне поняття вини через імпліцитну суб'єктивність непридатне для права. Покладати на особу відповідальність за принципом вини, якщо розуміти винуватого як психічне ставлення, означало б ставити застосування відповідальності у залежність від того, чи вважає сам порушник свою поведінку такою, що заслуговує на докір [8, с. 30–31]. Крім того, на думку В. Д. Примака, визначення вини як психічного ставлення суперечить функціям цивільно-правової відповідальності, яка не передбачає ані оцінки особистості правопорушника, ані покарання його як особи, а натомість спрямована виключно на відшкодування шкоди, завданої кредитором за рахунок суб'єкта відповідальності [6, с. 55].

Другий підхід у розумінні вини юридичної особи становить «*поведінська теорія*» (М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський, Є. О. Суханов, Н. В. Козлова, М. М. Хоменко та ін.), за якою для визначення вини використовується абстрактна модель очікуваної поведінки у конкретній ситуації розумного і добросовісного учасника майнового обороту. Таке розуміння вини ґрунтується на формулюванні того, що особа визнається невинуватою, якщо за умов того ступеня турботливості та обачності, якого від неї вимагалось за характером зобов'язання та умовами обороту, вона здійснила всі заходи належного виконання зобов'язання. Такий підхід дає підстави говорити про те, що категоріями, що визначають винуватого та її форми, є розумність та обачність. Причому до уваги береться певний їх ступінь, що має відповідати характеру конкретного зобов'язання, умовам обороту, за яких має місце виконання такого зобов'язання, а також врахування тієї обставини, які заходи були вжиті для належного виконання зобов'язання [9, с. 296–297].

Визначення вини вітчизняними прихильниками поведінкового підходу переважно дається через ст. 614 ЦК України, за якою особа є невинуватою, якщо доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Отже, зроблено висновок, що вина – це *невжиття* особою всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання [10, с. 47; 11, с. 87].

При цьому дещо уточнюється наведена позиція, оскільки правильне визначення, як воно логічно впливає зі ст. 614 ЦК України, є таким: вина – це нежиття особою хоча б одного із залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання [8, с. 39]. Проте щодо вказаного слід зауважити, що у цілому наведений підхід ґрунтується на основі поведінської конструкції, хоча не можна сказати, що психологічний підхід відкинутий повністю і послідовно, оскільки оцінка ступеня турботливості та обачності може бути досить суб'єктивною.

У цивілістиці зазначається, що до моменту виникнення цивільного правовідношення психологічна основа розуміння вини вважається сформованою, і тому немає ніякої необхідності говорити про це щодо поняття цивільно-правової відповідальності на стадії її функціонального застосування у цивільному правовідношенні. Саме тому у ЦК йдеться про поведінський аспект поняття цивільно-правової відповідальності, що пов'язаний з обов'язковістю дотримання вимог турботливості й обачності у практичному застосуванні вини. При цьому не можна заперечувати й психічний складник поняття вини, оскільки саме поняття цивільно-правової вини містить ці два необхідні компоненти [12, с. 33]. Зауважимо, що завдання наукової спільноти під час напрацювання правової доктрини полягає не у протиставленні (зіткненні) їх між собою, а у поєднанні їх основних аспектів, які б сприяли розвитку єдиного розуміння вини юридичної особи.

Щодо проблеми вини у цивільному праві вченими пропонувалося два способи знаходження компромісу. Перший – розподілити між двома теоріями «сфери впливу»: психологічній теорії при цьому відводиться роль визначати поняття вини у деліктному праві, поведінковій – у договірному. При цьому виходять з того, що одна річ – визначити поняття вини, і зовсім інша – визначити доказові критерії встановлення вини [13, с. 271, 284]. Критично підходячи до вказаного, зазначимо, що, хоча у змішаній концепції є чимало слушних моментів, усе ж здається, що її прихильникам не до кінця вдалося знайти спільний знаменник між підходами, виявити сполучну нитку інтегральної ідеї, що лише вона здатна об'єднати розрізнені погляди в одне узгоджене й цілісне бачення [8, с. 42].

Критерій встановлення вини явно змістився до оцінки використання боржником можливості попередження порушення й обмеження його обсягу [14, с. 382]. Для вчинення цивільно-правового делікту, що тягне відповідальність юридичної особи,

також вимагається, щоб він був здійснений належним органом, який діє відповідно до належних повноважень і у належній формі. Інші дії слід кваліфікувати як вчинені індивідами, які беруть у них участь, але не як дії самої юридичної особи. Таким чином, оскільки в органах діє сама юридична особа, то будь-який делікт за її участю породжує для неї обов'язок відшкодування шкоди як відповідальність за власну вину [15, с. 16].

Проте останнім часом активно обговорюється питання розширення відповідальності учасників юридичних осіб (особливо це стосується підприємницьких товариств) за рахунок покладення на них додаткової (субсидіарної) відповідальності як наслідок завдання самій юридичній особі та її кредиторам збитків внаслідок прийняття заздалегідь помилкових рішень (чи-то мажоритарним учасником під час проведення загальних зборів, чи-то посадовими особами виконавчого органу або наглядової ради, які здебільшого призначаються мажоритарним учасником) [16; 17; 18]. Прикладами наведених обставин є закріплення у ч. 6 ст. 126 Господарського кодексу України (субсидіарна відповідальність холдингової компанії за зобов'язаннями корпоративного підприємства) та ст. 58 Закону України «Про банки та банківську діяльність» (цивільно-правова відповідальність пов'язаної з банком особи за порушення вимог законодавства про здійснення ризикових операцій, які загрожують інтересам вкладників чи інших кредиторів банку, або доведення банку до неплатоспроможності).

Не позбавлене актуальності та проблематики й питання притягнення до відповідальності посадових осіб за боргами юридичної особи (наприклад, ч. 6 ст. 34 Кодексу України з процедур банкрутства). Як наслідок, зауважимо, що норми про відповідальність посадових осіб юридичної особи спрямовані не стільки навіть на те, щоб компенсувати збитки, завдані кредиторам юридичної особи, скільки на те, щоб покарати справжніх винуватців фінансової краху. Превентивна функція норм законодавства про відповідальність посадових осіб юридичної особи під час визнання її неплатоспроможною є чітко визначеною. Одна з основоположних ознак юридичної особи – самостійна відповідальність за своїми зобов'язаннями – є значно слабкішою саме у тій сфері, у якій на практиці з усією гостротою і постає питання про майнову відповідальність [19, с. 262].

З наведеного слушно виникає питання: як можна притягти особу до відповідальності (навіть субсидіарної) без її вини, оскільки загальні норми цивільного законодавства

свідчать про те, що до відповідальності особа може бути притягнута лише за умови її вини?

Специфіка юридичної особи як штучного суб'єкта полягає у тому, що від її імені у цивільних правовідносинах виступають конкретні фізичні особи. Тому значна частина правників вважає, що вина юридичної особи завжди є виною людей і не може бути нічим іншим, та намагається розкрити поняття вини юридичної особи з позицій встановлення її «людського субстрату», будь-то керівник, адміністрація, окремі посадові особи чи прості працівники, трудовий колектив у цілому. Зауважимо, що вина юридичної особи як суб'єкта цивільної відповідальності може проявлятися у формі: 1) вини її органів (ч. 1 ст. 92 ЦК України); 2) вини її учасників (ч. 2 ст. 92 ЦК України); 3) вини її працівників чи посадових осіб, які не є органами юридичної особи і виконують свої трудові функції (ст. 1172 ЦК України).

Перетворення юридичної особи в одного з головних учасників майнового обороту також сприяло знеціненню критерію вини як необхідної умови цивільно-правової відповідальності. Вина є певним психічним станом особи, її ставленням до своєї поведінки і її результатів. Як підстава відповідальності вина має сенс лише тоді, коли можна вплинути на мотиви поведінки людини. Тому вина юридичної особи має враховуватися під час встановлення відповідальності, якщо є можливість встановити ту людину чи тих людей, які, діючи як органи, представники або робітники організації, порушили чи сприяли порушенню нею договірних зобов'язань, завдали майнову шкоду іншим учасникам цивільного обороту. Встановити ж конкретних осіб, дією чи бездіяльністю яких були порушені суб'єктивні права інших учасників обороту, часто буває досить складно або неможливо. Проте навіть якщо ці особи і визначені, вони, за загальним правилом, не несуть майнову відповідальність перед особою, якій завдано шкоду. Вони будуть відповідати перед юридичною особою за порушення своїх посадових, трудових обов'язків. Має місце свого роду трансформація відповідальності юридичної особи у відповідальність її посадових осіб і працівників. При цьому виникає питання про винуватість відповідних фізичних осіб, але вже в іншій площині.

Висновки

Дискусія між прихильниками психологічного та поведінського підходів є досить далекою від завершення. Каменем спотикання у напрацюванні єдиного розуміння вини організації є те, що у різних законодав-

чих актах використані різні концепції, що перешкоджають єдності вирішення питань правозастосовної практики, а також ускладнюють процес сприйняття вини як загальної умови юридичної відповідальності для юридичних осіб. Наведені обставини залишають відкритим питання про можливість визнання наявності вини юридичної особи та зумовлюють потребу у перегляді окремих, здавалося б, непорушних, догм цивілістики з цього питання.

Список використаних джерел:

1. Камышанский В. П., Карнушин В. Е. Гражданское правоотношение : социально-психологический аспект. Москва : Статут, 2016. 222 с.
2. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). Москва: Юрид. лит., 1976. 216 с.
3. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву; отв. ред.: А. К. Юрченко. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. 310 с.
4. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности. Москва: Юрид. лит., 1970. 311 с.
5. Антимонов Б. С. Основания договорной ответственности социалистических организаций. Москва: Юрид. лит., 1962. 175 с.
6. Примак В. Д. Вади і переваги основних теоретичних концепцій цивільної вини. *Юридична Україна*. 2006. № 5. С. 54–58.
7. Хоменко М. М. Відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їх посадовими та (або) службовими особами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 20 с.
8. Карнаух Б. П. Вина як умова цивільно-правової відповідальності : монографія. Харків: Право, 2014. 224 с.
9. Гражданское право : актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. Москва : Юрайт-Издат, 2008. 993 с.
10. Отраднава О. Поняття та форми вини як умови деліктної відповідальності у цивільному праві. *Юридична Україна*. 2005. № 3. С. 46–50.
11. Сібільов М. Підстава та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 2. С. 80–88.
12. Мозолин В. П. Гражданско-правовая ответственность. *Юридическая ответственность: современные вызовы и решения* : материалы для VIII Ежегодных науч. чтений памяти проф. С. Н. Братуся / отв. ред. Н. Г. Доронина. Москва: Ин-т зак-ва и сравнит. правовед. при Правительстве РФ: ИНФРА-М, 2014. С. 28–33.
13. Примак В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 432 с.
14. Басин Ю. Г. Избранные труды по гражданскому праву. Санкт-Петербург : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. 591 с.

15. Ем В. С., Козлова Н. В., Селяков Н. Ю. Неугасимая лампада. *Об юридических лицах по римскому праву* / Селяков Н. Ю. Москва: Статут, 2009. С. 3–22.

16. Жорнокуй Ю. М. Доктрина «проникнення за корпоративну вуаль»: основи вчень. *Форум права*. 2016. № 3. С. 75–81.

17. Махінчук В. М. Зняття корпоративної вуалі. Івано-Франківськ: Фоліант, 2017. 165 с.

18. Спасибо-Фатеева І. В. Про концептуальні зміни в підходах до відповідальності акціонерів та посадових осіб господарських товариств. *Право і суспільство*. 2016. Вип. 3. С. 124–132.

19. Кулагин М. И. Избранные труды по акционерному и торговому праву. 2-е изд., испр. Москва: Статут, 2004. 363 с.

The author of the article has studied the issues of guilt of a legal entity as an element of corpus delicti of a civil offense. The current state of civilistic doctrine allows to reduce the whole range of views on the understanding of guilt to psychological and behavioral theories. The guilt of a legal entity as a subject of civil liability may be expressed in the form of: the guilt of its agencies; guilt of its participants; the guilt of its employees or officials, who are not agencies of a legal entity and perform their labor functions.

The issue of expanding the liability of the participants of legal entities (especially in case of business companies) is being actively discussed, due to the imposition of additional (subsidiary) liability on them as a result of causing losses to the legal entity and its creditors as a result of taking unprofitable in advance decisions. The issues of bringing officials to liability for the debts of a legal entity are not devoid of relevance.

The transformation of a legal entity into one of the main participants in the property turnover contributes to the devaluation of the guilt criterion as a necessary condition of civil liability, since there is the issue of a clear identification of the person, who committed illegal actions (omission). It is often difficult or impossible to establish such persons. However, even if these persons are identified, they are, as a general rule, not liable to the person being harmed. They will be liable to the legal entity for the violation of their job responsibilities. There is a kind of transformation of the liability of the legal entity into the responsibility of its officials and employees. Herewith, there is the issue on the guilt of the respective individuals, but in another plane.

It has been concluded that the development of a common understanding on the guilt of the organization is impossible due to the fact that different legislative acts use different concepts. This hinders the unity of solving the issues of law enforcement practice, and also complicates the process of perceiving the guilt as a general condition of legal liability for legal entities.

Key words: legal entity, guilt, civil liability, unlawful behavior, reasonableness, integrity.

